

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

2016 2

Настоящият брой е посветен на опазването на културното наследство и е своеобразен отговор на рисковата ситуация, в която то се намира на територията на България. Без да бъде обект на национална стратегия и надежден закон, то започна да се третира като средство за постигане на цели, нямащи общо със същността му. Вече систематично паметниците са подложени на намеси, които необратимо увреждат автентичния им вид. На фона на традиционната липса на финансови средства за опазване на културните ценности, в поредица недвижими паметници започнаха да се влагат несметни суми. Това доведе до още по-деструктивни резултати – изграждането на хипотетични, фалшифициращи историята реконструкции, които нито са предшествани от необходимите проучвания, нито предоставят възможност за следващи.

В рамките на един брой на списание не биха могли да бъдат засегнати всички проблеми; не винаги е възможно те да се степенуват по значение и актуалност. Затова целта бе да се представят разнообразни теми, дори и с дискуссионни заключения, но обединени от адекватния подход към материята. Някои автори анализират базисни, пределно широко поставени въпроси (Ю. Стоянов), други разглеждат специфични аспекти (И. Богданова, Вл. Димитров, И. Досева), а трети се концентрират върху историята на проучване и опазване на отделни паметници (Ст. Станев, Е. Малджиева, Ив. Халев, Ив. Ванев) или върху някои реставраторски методи (Ст. Белишки). Статиите в настоящия брой отразяват възгледа, че културното наследство само по себе си е ценност, а опазването му е сложен процес, изискващ професионална етика и обединените усилия на специалисти от различни области. Такава е позицията и на авторите, и на личностите, на които е посветен вторият дял – рубриките *Юбилей*, *In Memoriam*, *Рецензия*, Н. Петкова и Е. Бакалова и съответно Е. Мусакова, Вл. Сарабянов, М. Сантова. Ангажирани с културното наследство, те са водени от убеждението, че изследването на реликвите от миналото е основата за опазването им, а опазването трябва да е гарант за бъдещи проучвания. Повечето автори, институционално или самостоятелно, са участници във Форум „Културно наследство” – отворен кръг съмишленици, представители на различни професионални и обществени организации, висши учебни заведения, научни институти, сред които е Институтът за изследване на изкуствата. Форумът бе създаден през 2015 г. като опит на българската експертна общност да се противопостави на негативните процеси в опазването на културното наследство в България.

Ива Досева

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

ТРИМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ ЗА ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И КРИТИКА НА ИЗКУСТВОТО

ART STUDIES QUARTERLY

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА
ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ – СОФИЯ

2
ISSN 0032-9371

ГОДИНА 49-та 2016

СЪДЪРЖАНИЕ

Yuri Stoyanov. The Protection of the Sacral Cultural Heritage of the Levant Between Theology, Sociology and New Legal Initiatives.....	3
Ива Досева. Оригинал и рефлексии: средновековни, ренесансови и барокови художествени произведения, използвани като документи при реконструкции на археологически обекти в България	9
Станислав Станев. Църквата „Св. Йоан Алитургетос“ в Несебър: история на ранните ѝ проучвания	19
Елена Малджиева, Иван Халев. Нови открития за строителната техника на църквата „Св. Йоан Алитургетос“ в Несебър	25
Иван Ванев. Опазването на Силистренската гробница	28
Стефан Белишки. Видима-индуцирана луминесценция на египетска синя: за документирането на ефекта при стенописи in situ и в музеи	39
Владимир Димитров. От национални герои към светци или за живописиста в църквата в село Драгодан	44
Ивайла Богданова. Опазване на фондове, съхраняващи писмено културно наследство	50
ЮБИЛЕЙ	
Нона Петкова. Калейдоскоп от интереси. Елисавета Мусакова на 60 години	53
IN MEMORIAM	
Владимир Дмитриевич Сарабянов	58
РЕЦЕНЗИИ	
Елка Бакалова. Да уловиш неуловимото	61
РЕЗЮМЕТА	63

CONTENTS

Юри Стоянов. Опазването на сакралното културно наследство на Леванта между теологията, социологията и новите правни инициативи	3
Iva Dosseva. Originals and Reflections: Medieval, Renaissance and Baroque Artworks Used as Documents in Reconstruction of Architectural Sites in Bulgaria	9
Stanislav Stanev. Church of St John Aliturgetos, Nessebar: History of Its Early Exploration.....	19
Elena Maldjieva, Ivan Halev. New Findings about the Building Techniques of the Church of St John Aliturgetos, Nessebar.....	25
Ivan Vanev. Preservation of The Roman Tomb in Silistra.....	28
Stefan Belishki. Visible-Induced Luminescence of Egyptian Blue: Notes on Imaging of The Effect on Wall Paintings in Situ and in Museums	39
Vladimir Dimitrov. From National Heroes to Saints or of the Paintings in the Dragodan Village Church.....	44
Ivayla Bogdanova. Preservation of Funds, Containing Written Cultural Heritage.....	50
ANNIVERSARY	
Nona Petkova. A Kaleidoscope of Interests. Elisaveta Musakova Turns 60	53
IN MEMORIAM	
Vladimir Dmitrievic Sarabianov	58
REVIEWS	
Elka Bakalova. To capture the elusive	61
SUMMARIES.....	62

Редакционна колегия:

доц. д-р БИСЕРКА ПЕНКОВА (главен редактор), проф. ВЛАДИМИР ПЕТРУХИН (Русия), доц. д-р ВИОЛЕТА ВАСИЛЧИНА, акад. ГОЙКО СУБОТИЧ (Сърбия), проф. д-р ДИАНА ГЕРГОВА, чл. кор. проф. д.изк. ЕЛКА БАКАЛОВА, чл. кор. проф. д.изк. ИВАНКА ГЕРГОВА, проф. д-р ИНГЕБОРГ БРАТОВА, проф. д.изк. КАМЕЛИЯ НИКОЛОВА (зам. главен редактор), проф. д-р НАДЕЖДА МАРИНЧЕВСКА, проф. д.изк. РОМЕО ПОПИЛИЕВ, проф. д.изк. ЧАВДАР ПОПОВ.

Адрес на редакцията:

Институт за изследване на изкуствата при БАН, списание „Проблеми на изкуството“
ул. „Кракра“ 21, София 1000. тел. 944 24 14, факс +359 2 943 30 92
E-mail: probleminaizkustvoto@gmail.com

Ръкописите се приемат в редакцията на списанието или на електронния адрес. Ръкописите трябва да отговарят на изкванията на редколегиите, които се намират в редакцията на списанието. Ръкописи не се връщат.

Информация за абонаменти в редакцията и на електронния адрес на списанието и към Маргарита Керпичиян daisy51@abv.bg.

Editorial Board:

Assoc. Prof. BISSERKA PENKOVA, PhD (Editor in Chief); Prof. CHAVDAR POPOV, DSc; Prof. DIANA GERGOVA, PhD; Corr. Mem. Prof. ELKA BAKALOVA, DSc; Acad. GOJKO SUBOTIC (Serbia); Prof. INGEBORG BRATOEVA, PhD; Corr. Mem. Prof. IVANKA GERGOVA, DSc; Prof. KAMELIA NIKOLOVA, DSc (Dep. Editor in Chief); Prof. NADEZHDA MARINCHEVSKA, PhD; Prof. ROMEO POPILIEV, DSc; Assoc. Prof. VIOLETA VASILCHINA, PhD; Prof. VLADIMIR PETRUKHIN (Russia)

Contact details:

Art Studies Quarterly, Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences
21 Krakra Street, 1000 Sofia, Bulgaria
phone: +359 2 944 24 14, fax: +359 2 943 30 92
probleminaizkustvoto@gmail.com

Manuscripts may be submitted either via e-mail or to the Editorial Office. Manuscripts should be prepared in accordance with the editorial staff's requirements, available at the Editorial Office. Manuscripts will not be returned to authors.

Subscription information is available at the Editorial Office or provided by Margarita Kerpitchian at daisy51@abv.bg.

Съставител на броя: Ива Досева
Технически секретар: Цвета Кунева
Графичен дизайн: Майа Лачева
Фото редактор: Иван Ванев
Превод: Милена Лилова

Compiled by Iva Dosseva
Clerical secretary: Tsveta Kuneva
Designed by Maya Lacheva
Photo editor: Ivan Vanev
Translated by Milena Lilova

I корица

Античен йонийски фриз, вграден във възрожденската къща на Ласкариди, Созопол, фотография Виктор Мухтаров

First cover

Ancient egg-and-dart frieze, embedded in the Laskaridi house, the National Revival period, Sozopol, photo by Victor Muhtarov

IV корица

Църквата „Св. Йоан Алитургетос“, рисувана от Жул Лоренс, 1846 г.

Back cover

The Church of St John Aliturgetos, a drawing by Jules Laurenes, 1846

ОТ НАЦИОНАЛНИ ГЕРОИ КЪМ СВЕТЦИ ИЛИ ЗА ЖИВОПИСТА В ЦЪРКВАТА В СЕЛО ДРАГОДАН

Владимир Димитров

В статията се прави описание на запазените в храма „Св. св. Кирил и Методий“ в село Драгодан стенописи и икони от зографите Михалко Голев и Димитър Сирлещов. Проследява се промяната на текстовете, използвани от зографите и отражението върху късноренесансовите стенописи. Акцентира се върху образа на хан Аспарух, който е изобразен като християнски владетел.

Ключови думи: Възраждане, Михалко Голев, Димитър Сирлещов, зографи, герои, светци.

Българското национално възраждане възниква и се развива неравномерно. То се формира под въздействието на различни фактори и обхваща широки обществени кръгове, като процесът протича по различен начин в града и селото, и сред българите в емиграция, той е бавен и усложнен, поради политически, икономически и културни взаимодействия. Българското възраждане се доближава повече до Просвещението и Реформацията. Според сполучливото определение на Илия Тодев „то би могло да се нарече и Просвещение във формата на Реформация“¹. Книжовниците, просветните, религиозните и революционните дейци от XVIII-XIX в., които допринасят с делото си за духовното израстване на българите, които популяризират историята, родния език, грамотността, са възприемани от населението като народни будители.

Сред будителите на националното самосъзнание следва да се причислят и зографите, особено като се има предвид каква голяма част от българското население продължава да бъде неграмотно, въпреки активната просветна дейност. Отварят се множество училища, в които според изследването на Иванка Гергова 16 зографи работят като учители². Благодарение на тях, в църковната живопис неочаквано се появяват герои от националната история и митология. Основният източник, който се използва от зографите, са иконографските наръчници – ерминии³, но все по-често се използва и придобиващата все по-голямо разпространение светска литература. Такъв е случаят със зографите от фамилия Минови, които най-вероятно под влиянието на семейство Гологанови, с които имат родствени връзки, използват историята на Спиридон Палаузов като източник за създаване на нови иконографски модели⁴. През XVIII и XIX в. сред населението, а и сред зографите е широко разпространена дамаскинарска литература. Познаване на дамаскините забелязваме в стенописите на неизвестния зограф, работил в манастира в село Игуменец⁵, и в стенописите на храма в село Лешко, изпълнен от зографите Димитър Сирлещов и Михалко Голев⁶. В манастирите и по-големите населени места думата при определяне на програмата в храма имат и ктиторите, но в по-малките населени места тази отговорност е поверявана на зографа.

През XIX в. по нашите земи се пробужда интерес към всичко българско. „Вместо характерното за Западна Европа връщане към античния естетически и хуманистичен идеал, Българското (и въобще Балканското)

Михалко Голев и Димитър Сирлещов. Цар Аспарух, храм „Св. св. Кирил и Методий“, с. Драгодан

Mihalko Golev and Dimitar Sirleshtov. Tsar Asparuh, SS Cyril and Methodius Church, Dragodan Village

възраждане изпитва голяма необходимост от възстановяване на собствената историческа памет”⁷.

В църковната живопис постепенно навлизат някои нови теми и светци, които имат за цел да възкресят спомена за някогашното величие на българската държава.

В част от българските земи, където Възраждането продължава до началото на XX в., късноренесансовите зографи работят в една усложнена не само от османската власт, а и от чуждестранни пропаганди и религиозни мисии, обстановка. Този факт повишава тяхната отговорност, като ги превръща, от една страна, в пазители на културната и религиозна идентичност на останалите в империята българи и, от друга, в поддръжници на националното самочувствие на свобод-

ните българи. Тяхната роля според Асен Василиев е „да се подтиква и разпалва националното чувство, да се подсили и крепи вярата и мощта на българщината”⁸. В настоящата статия не се спираме върху работата на зографите, а върху съзнателното усилие българската общност най-вече на останалите в рамките на Османската империя територии да се консолидира около своите „изконни” ценности.

Появата на исторически сцени и на нови светци е колкото необичайна, толкова и резонна, като се има предвид историческата ситуация в Югозападна България в годините между Берлинския конгрес и Балканските войни. Тези нови теми и светци са „спонтанен израз на пробудената национална гордост”⁹. Югозападният край, дал не една жертва в църковните и национално-освободителните борби, остава в пределите на Османската империя, а част от граничните райони дават временен подслон и работа на зографи, които след стабилизиране на икономическото състояние в Османската държава се връщат в нея и продължават своята работа по украсата на църковни сгради.

Важна роля за поддържането на националния дух и за развитието на националната идея имат националните институти. След закриването на Охридската архиепископия българите остават без своя църква, което продължава до създаването на Българската екзархия през 1870 г., но хроничният недостиг на средства, малкото и недобре подготвени кадри и постоянните проблеми, създавани от османската власт и Вселенската патриаршия, затрудняват развитието на Екзархията и тя не е в състояние пълноценно да изпълнява своята мисия. Принос за развитието на националната идея дават и родолюбиви българи. Според Антъни Смит нацията може да бъде дефинирана като „наименовано население, което споделя обща историческа територия, общи митове и исторически спомени, масова публична култура”¹⁰.

През националното Възраждане представители на българската интелигенция се стремят към „възраждане” на българските исторически спомени и създаването на национална митология, която да подсили националната гордост, „да ги легитимира, както пред другите, така и в съзнанието на своите членове”. Както отбелязва Надя Данова, „В процеса на формирането на националната идентичност особено важна роля се пада на националния разказ, който трябва да легитимира общността пред самата нея и пред другите”¹¹. Постепенно се конструира национална история, в която много силно присъства митичният елемент.

Възраждането на националната история на българите започва с родоначалника на националната историопис хилендарския монах Паисий. В „История славянобългарска” Паисий очертава редица значими събития и личности в българската история – от произхода на българите от Мосх, внук на Ной, през основаването на българската държава до турското робство. В неговата история, както пише Николай Аретов, „ключовите фигури на Кирил и Методий първоначално се разглеждат като Покръстители и едва по-късно като Просветители”. Специално внимание се отделя на българските владетели – на Покръстителите Борис, на Завоевателя Симеон, на последния български цар Йоан Шишман, загинал след упоритата съпротива. Като опора на идентичността служи и образът на „светия преподобен наш отец Йоан Рилски”¹². Не

е пропуснат и образът на отрицателния герой, какъвто тук се явява цар Петър, като символ на малодушието. Паисий смята, че средновековната история на България е периодът, с който трябва да се гордеем.

Поредната крачка към утвърждаване на българската национална митология правят историите на неизвестен зографски монах „История в кратце о болгарословенском народе” и „История во кратце о болгарском народе словенском” на йеросхимонах Спиридон. Той също започва историята от библейско време, отделя специално внимание на покръстването. Кирил присъства като учител и кръстител. В текста на йеросхимонах Спиридон присъства и преданието за монаха Методий, който убеждава княза да приеме християнството.

За дълъг период от време историята на Йоан Раич „История на всички славянски народи” играе ролята на основен източник за познания по българска история¹³. Развитието и формирането на националната митология се продължава от Софроний Врачански, д-р Петър Берон, Неофит Рилски. Книжовникът Христати Павлович е един от първите, осъществил издание по българска история през 1835 г. Той помества кратка история на българите в „Гръцко-български разговорник”. През 1844 г. излиза от печат Царственика на Христати Павлович. Текстът е изготвен на базата на историята на Паисий с добавки от текста на йеросхимонах Спиридон. Отделено е специално място на дейността и произхода на св. св. Кирил и Методий на базата на текста на Васил Априлов.

Неофит Бозвели и Емануил Васкидович издават през 1835 г. „Славянобългарско детоводство”, където българската история присъства в уроците по граматика, математика и география¹⁴. Своят принос в развитието на националната ни идентичност дава и Анастас Кипиловски. Той отпечатва и допълва историята на руския историк Иван Кайданов, превежда, като добавя обяснителни бележки, и книгата на Юрий Венелин „Древни и сегашни българи”.

Едни от най-четените автори през XIX в. са Васил Априлов и Константин Фотинов – техните книги могат да бъдат открити по всички краища на българските земи. В своите трудове и двамата отделят специално място на княз Борис Покръстител и на акта на приемане на християнството. Обръща се специално внимание на създаването на славянобългарската писменост и култура от св. св. Кирил и Методий. Васил Априлов подробно се занимава и с техния произход. И двамата отделят специално внимание на последния български средновековен владетел цар Йоан Шишман.

И други образувани българи дават своя важен принос за утвърждаването на българския национален модел. Сред тях са Иван Богоров, поръчал отпечатването на ликовите на царете Йоан Асен и Йоан Шишман, Иван Добровски, който издава списание „Мирозрение”, Гаврил Кръстевич, който в своята „История Българска” (1869) пръв пише за произхода на българите, Георги Раковски, Любен Каравелов също дейно работят за утвърждаване на българската идентичност. Първият академично образован историк е Спиридон Палаузов, отделил много място на управлението на княз Борис I и цар Симеон и специално внимание на покръстването на българите и на митологичния разказ за ролята на Методий като покръстител.

Михалко Голев и Димитър Сирлещов. Наказанията на грешниците, храм „Св. св. Кирил и Методий“, с. Драгодан
Mihalko Golev and Dimitar Sirleshtov. The Damned in Hell. SS Cyril and Methodius Church, Dragodan Village

Михалко Голев и Димитър Сирлещов. Цар Борис, храм „Св. св. Кирил и Методий“, с. Драгодан

Mihalko Golev and Dimitar Sirleshtov. Tsar Boris, SS Cyril and Methodius Church, Dragodan Village

Липсата на достатъчно информация за движението на зографите, за местата където са получавали своето образование и се е формирал техният национален мироглед, както и за използваните от тях модели, затруднява идентификацията на използваните от тях текстове. Децентрализацията на образователната система „покрива единствено хоризонтала на социалното пространство и съответно е принципно различна от класическата пирамида“¹⁵. Зависимостта на учителите от местната община, която определя дали ще финансира или не училището, мобилността на учителското съсловие, в което всеки се придвижва със „своя индивидуален „пакет“ учебна книжнина“¹⁶, дава възможност на поръчителите да черпят от различни литературни извори познанията си по българска история.

Българските светци, които включват в репертоара си зографи като Никола Образописов, са ни добре познати, но към края на XIX в. все по-често се сблъскваме с редица особености в подбора на светци в творбите на многобройните зографи. Наблюдават се новости и даже своеволия при някои от тях. Понякога добавят нови светци, непознати по-рано в нашата живопис, като св. Александър Невски; друг път изобразяват нови сцени, като изваждането на очите на княз Владимир Раса-те; подменят имената на светци, както е при св. Васа Солунска, която през 1885 г. е изписана като св. Васа Софийска; заличават гръцките имена на светците и им слагат произволно нови имена, както е в храма в с. Богородица, Петричко.

Има обаче и други зографи, които дават спонтанен израз на разпаленото си национално чувство, включвайки еднократно в своя репертоар, които дори не са свърза-

ни с историята на християнството, но тяхната роля във формиращата се нова национална митология е толкова важна, че зографите си позволяват да разчупят традицията и да ги включат в стенописната украса.

Тук ще се спрем само на един от многото примери, на които попаднахме съвсем наскоро. Украсеният със стенописи енорийски храм „Св. св. Кирил и Методий“ в с. Драгодан, община Кочериново, Софийска епархия, не е бил обект на цялостно изследване¹⁷. Стенописите датират от 1885 г. и са дело на зографите от Банско Михалко Голев и Димитър Сирлещов.

Село Драгодан е разположено по течението на река Копривен, непосредствено преди вливането ѝ в река Струма. Храмът, посветен на светите равноапостолни братя български просветители Кирил и Методий, е построен през 1885 г. Сведения за строителя на храма няма. От възпоменателния надпис стават ясни само имената на жителите на селото, които са дали средства за строежа.

Живописната украса е изпълнена непосредствено след завършването на строежа на храма. Творчеството на двамата бански зографи до днес не е било обект на специално изследване, каквото те безспорно заслужават, макар че техните имена се споменават в отделни публикации¹⁸. В процеса на многобройните си проучвания в района на Югозападна България попаднах на няколко паметника, изпълнени от майсторите, работили в Драгодан. Това са църквите в селата Бистрица, Лешко, Марулево, Логодаш, Палат, Бобошево и част от храма „Въведение Богородично“ в Благоевград¹⁹. Иконографската програма и стилът на работа на зографите в храма „Св. св. Кирил и Методий“ е подобен на другите известни ми техни ансамбли.

Михалко Голев и Димитър Сирлещов. икони на Христос Вседържител и Богородица с младенеца, храм „Св. св. Кирил и Методий“, с. Драгодан
Mihalko Golev and Dimitar Sirleshtov. Icons of the Christ Pantocrator and the Mother of God, SS Cyril and Methodius Church, Dragodan Village

Царски дъвери, храм „Св. св. Кирил и Методий“, с. Драгодан

The royal doors, SS Cyril and Methodius Church, Dragodan Village

Храмът „Св. св. Кирил и Методий“ в с. Драгодан е трикорабна псевдобазилика със силно изявена апсида. Централният кораб има елиптичен дървен таван, върху който зографите са разположили традиционни за възрожденския храм изображения – в олтарното пространство е медальонът с Новозаветна Троица, в централната част – Христос Вседържител, неговият образ е обграден от апостолите, всеки под отделна арка, фланкирана от характерните за зографите „барокови“ колони. Непосредствено след образа на Спасителя в малък медальон е разположен образът на св. Йоан Кръстител със свитък и държащ отрязаната си глава. В най-западния дял на тавана, където е разположено и женското отделение (емпорий), е поместен образът на св. Петка. Останалото пространство от свода, както и плоските тавани на двата странични кораба, парапетът на емпория, свързващите греди, арките и самите колони са покрити с различни геометрични фигури и цветя. Редуването на ярки цветове е запазена марка на двамата зографи. Именно това цветово разнообразие дава основание на Асен Василиев да възкликне: „шарениите“ на колорита са доведени до крайност, но този примитивизъм завладява и се налага, подсилен и от графичност, смесена с живопис²⁰.

Днес стенописната украса е в окаяно състояние, част от нея е безвъзвратно изгубена, част от фреските са покрити с плътен слой соли, което затруднява идентифицирането на сцените и персонажите. Поради тези причини не си поставям за цел да дам пълно и детайлно описание на сцените, а само на тези, които са ясно четими.

По-голяма част от олтарната украса е унищожена. На северната стена са разположени изображения на Беседващия с книжниците Христос в горния регистър и Видението на Петър Александрийски – в долния. В умивателната ниша е разположена сцената Умиване нозете на апостолите. На южната стена в олтара е поместено Предателството на Иуда, частично са видими и образите на четирима светци: трима войни и един монах, но няма и следа от имената им. В стенописната украса на този храм банските зографи са спестили така популярния през XIX в. евангелски цикъл, който е заменен с по-малко предпочитания цикъл на Страстите Христо-

Михалко Голев и Димитър Сирлещов. Гербът на княжество България, храм „Св. св. Кирил и Методий“, с. Драгодан

Mihalko Golev and Dimitar Sirleshtov. Emblem of the Principality of Bulgaria, SS Cyril and Methodius Church, Dragodan Village

ви. Първата сцена от този цикъл е Предателството на Иуда, продължава в наоса със сцените Съдът на Анна и Каяфа, Отричането на св. Петър, Съдът на Пилат, следва фрагмент от Разпятие Христово, Сваляне от Кръста и до самия емпорий Полагане в Гроба.

От втория регистър в малко по-добро състояние са композициите Въздвижение на Честният Кръст, Сретение Господне и Жертва Авраамова. Именно в тези композиции, разположени над южния вход, е вмъкнат медальонът с имената на първите подписали се със своите печати за строежа на храма, както и възпоменателният надпис.

В прозорците на южната стена са изобразени светците Теодор Тирон и Теодор Стартилат; св. Арсений и св. Сава; св. Козма и св. Дамян. В пространството под емпория са разположени сцени, илюстриращи земните грехове, различават се „лъжец“ и „сребролюбец“. Изображенията продължават на западната стена с „пияница“, „прелюбодеец“, „лакомство“, „хулни думи“, „гордост“, „завист“, това са само част от изображенията, чиито надписи се четат, останалите са частично или изцяло разрушени.

В първия регистър на северната стена под сводестия таван е поместен цикъл изображения, свързани с Възкресението на Спасителя. Първото е силно повредено и не може да бъде разчетено. Следват Слизането на Христос в Ада, Възкресение Христово, Ангелът на Гроба Господен, Жените мироносици на гроба Господен, Св. Петър, св. Йоан и св. Богородица пред празния гроб, Явяването на Христос на Мария Магдалина и Вечерята в Емаус. В пространството под емпория и стълбите към него е разположен образът на св. Онуфрий.

Във втория регистър на северната стена в пространството между прозорците зографите разполагат композициите Архангел Махаил взима душата на богатия, Притчата за разумните и неразумните девизи (Мат. 25:1-13) и Притчата за словото Божие (Лук. 8:4-18). В дълбочината на прозорците са изобразени шестима светци войни, между прозореца и иконостаса е изобразен още един.

На западната стена на храма в женското отделение е представена внушителна композиция на Избиване на витлеемските младенци. Над капителите на колоните между арките са разположени образите на евангелистите и техните символи.

В пространството под старозаветната сцена и над вратата са поместени двата възпоменателни надписа. В първия, разположен в елипсовиден медальон, са изписани имената на жителите на село Драгодан, с чиито средства е издигнат храма през 1885 г.: Чиме Начов, Мх. Уваков, Нк. Миладнов, Хр. Капамаци и Ване Тенев. След името на последния има запетая, но липсват други имена. Възможно е да не е имало други дарители или зографите да са пропуснал да ги впишат. От надписа, разположен непосредствено над входа, научаваме, че храмът е посветен на св. св. Кирил и Методий и че е издигнат с помощта на всички жители на село Драгодан. Специално внимание е отделено на изографисването – посечена е годината 1887, и на зографите от Македония, Разлог, село Банско Михалко Ю (Михалко Иванов Голев) и Димитър (Сирлещов) и калфа Костадин М (Марунчев).

От кратките сведения, с които разполагаме за тези зографи, знаем, че Михалко Иванов Голев е роден и живял

в Банско през XIX в. Учил е при Димитър Молеров и Велян Огнев, а самият той е учител на Димитър Сирлещов. В запазените от неговия ученик сметководни тефтери могат да се видят както негови скици на библиейски теми и светци, така и наименования на използваните от зографа багрила. Вторият зограф, работил в Драгодан, е Димитър Сирлещов. За него знаем, че е роден през 1838 г. в Банско, че е ученик на Симеон Молеров и на Михалко Голев. Работи като строител и резбар. Умира в Банско през 1913 г. Михалко и Димитър често работят в екип, а през 90-те години на XIX в. към тях се присъединява и един от последните представители на възрожденските зографи Костадин Марунчев (1866-1832). Той също е от Банско, няма сведения да е работил самостоятелно, в последните години от живота си работи предимно като декоратор²¹.

В годините, когато е построен и украсен храмът в Драгодан, е изпълнен и неговият иконостас. Темплонът е почти изцяло рисуван, резбовани са единствено Светите двери и венчилката. Украсата е предимно от растителни мотиви (цветя). Светите двери са резбовани, като в медальони са разположени старозаветните царе Давид и Соломон, а под тях в други два несиметрични медальона е разположена композицията Благовещение. Резбата е плитка, сравнително груба и е покрита под избледнял златен варак. В царският ред са разположени икони с образите на св. Георги, св. Богородица, Иисус Христос, св. Йоан Кръстител, св. Димитър²². Макар че иконите не са подписани, сравнението със стенописите ни показва, че са изпълнени от една ръка. В иконите от празничния ред са включени светци и празници: св. Никола, Арх. Михаил, Въведение Богородично, Преображение Господне, Възкресение Христово, Новозаветна Троица, Рождество Христово, Благовещение, св. Константин и Елена и др.

Две от подиконните табла са заети от изображения на двуглав орел, който е герб както на Цариградската патриаршия, така и на Руската империя, а други две са с герба на Княжество България. Таблите са разграничени от сложни профилирани пиластри, инспирирани от формите на дървената битова архитектура. Съставени са от множество барокови орнаменти, оцветени с охра, тъмносиньо, оранжево и бледожълто. Върху подиконните пана в южния дял на иконостаса зографите изобразяват покръстителите на българите св. княз Борис-Михаил, изписан като **Цар Борис**. Образът на средновековния монарх е с всички атрибути на християнски владетел, но без нимб, какъвто се полага на светец и на християнски владетел. Ако за образа на св. княз Борис I е нормално да присъства в украсата на един храм, то образът, разположен върху северния дял на иконостаса, е напълно неочакван. Изображението, което поне засега остава уникално в нашата живопис, е на първия български владетел хан Аспарух, надписът, съпровождащ изображението, гласи **цар Аспарух**.

Въпросите за съотношението между текста и изображението в църковното изкуство и каква литература са чели зографите са разгледани от редица учени. Без да познаваме добре живота и пътя на зографите Михалко Голев и Димитър Сирлещов, трудно можем да идентифицираме конкретния текст, който води до това отклонение от нормата в украсата на храма. Подробно разгледаният от Иванка Гергова въпрос за това, какво са чели и

писали възрожденските зографи, не ни дава конкретен отговор – авторите на образа на хан Аспарух не се появяват в списъците на спомоществатели на книги и списания през Възраждането. Авторката на изследването констатира, че „най-слабо застъпени в списъците на спомоществателите са банските майстори”²³. В познатите визуални модели, които биха могли да бъдат обект на подражание от банските зографи, образът на хана отсъства. Мисля, че е очевидно, че зографите не са използвали ерминии или църковна литература, в която владетелят езичник не може да присъства. В многобройната светска историческа литература личността на Аспарух присъства като създател на Българската държава, но няма как да се определи конкретният литературен източник, а и едва ли само един определен текст може да бъде използван в конкретния случай. От цитираната по-горе статия на Ив. Гергова става ясно, че интересът към българската история е особено силен сред зографите и се отразява на творчеството им²⁴. Зографите от деветнадесетото столетие са образовани и културни личности, много от тях са монаси, свещеници, деца на свещеници и/или учители – все престижни професии, свързани с духовното и културно израстване на българския народ. Зографите от епохата на Възраждането са част от онзи елит, който и до днес наричаме възрожденци и народни будители, към тях обикновеният човек е изпитвал особен респект. Включването на българската църква в историческия процес на създаване на българското национално самосъзнание и идентичност мотивира българските зографи да имат смелостта да нарушат хилядолетните иконографски канони на православната живопис. Това става възможно, от една страна, защото в тази епоха голям брой от зографите са светски лица, а от друга страна – защото самото създаване на независима българска църква чрез отделиане от Цариградската патриаршия също е нарушение на църковните правила (дълго време Константинополската патриаршия третира Българската екзархия като схизматична). Създаването на независима българска православна църква стои като един основополагащ прецедент, който (вероятно неосъзнато) оправдава нарушението на иконографските правила в служене на голямата цел, на която служи и новата българска църква – съграждането и укрепването на българската национална идентичност.

В епохата на Българското възраждане Българската църква успява да прояви гъвкавост спрямо историческата ситуация и да изиграе ключова роля в процесите на формиране на българската нация и модерна държавност. Успява да се включи в историческия процес, благодарение на способността за „преобразуване на затворения традиционен живот в модерно съществуване”²⁵. Тази историческа роля църковната институция изиграва благодарение на допускането да бъдат нарушавани правила, допускането на промяна в иначе извънредно консервативния църковен ред.

Едва ли само социалните промени след Освобождението, промяната в книжния пазар, необходимостта да се поддържа националният дух както у останалите в границите на Османската империя българи, така и у тези в Княжеството, води до тези романтични нововъведения в иконографския канон. Нарасналото самочувствие както на зографите, така и на местните общности, новите мно-

гобройни исторически текстове, свободното говорене и още по-свободното разбиране на това, което се говори, води до естествено включване на нови исторически герои в църковните стенописи. Църквата не е била способна, ако въобще е имала желание, да контролира темите, сюжетите и светците в новоизградените и украсени храмове. Т.е. непрекъснатите промени в живота на българина от XIX в., новите текстове, до които има достъп, водят и до една естествена промяна в иконографията.

фотографии: авторът

Бележки:

- 1 Тодев, Ил. История на българите. Т. 2. Късно средновековие и възраждане. С., 2004, 364.
- 2 Гергова, Ив. Зографът като писател и читател. – В: Филология. История. Изкуствознание. Сборник в чест на проф. дфн Стефан Смядовски (Съст. Мирчева, Е.). С., 2010, 278.
- 3 Мутафов, Ем. Европеизация на хартия. Съчинения за живописата на гръцки език през първата половина на XVIII в. С., 2001.
- 4 Димитров, Вл. История и национална идентичност в стенописи от късното Българско възраждане. – В: Университетски четения и изследвания по българска история. IV международен семинар Смолян, 11-13 май 2006 г. С., 133-144.
- 5 Димитров, Вл. Храмът „Св. Георги” при село Игуменец. – Проблеми на изкуството, 3, 2010, 42-49.
- 6 Миков, Л. Луна/крава: ламя/вятур – метаморфоза и тъждество. – Известия на исторически музей Кюстендил, 4, 1992, 153-159.
- 7 Топалов, К. Възрожденци. С., 1999, 5.
- 8 Василиев, Ас. Социални и патриотични теми в Старото българско изкуство. С., 1973, 107.
- 9 Божков, Ат. Изображенията на Кирил и Методий през вековете. С., 1989, 208.
- 10 Смит, А. Национална идентичност. С., 2000, 27.
- 11 Данова, Н. Проблемът за националната идентичност в учебникарската книжнина, публицистика и историография през XVIII-XIX век. – В: Балканските идентичности в българската култура. Т. 4, 2003, 13.
- 12 Пак там, 18.
- 13 Цанев, Д. Българска историческа книжнина през Възраждането. С., 1989.
- 14 Бозвели, Н. Е. Васкидович. Славеноболгарское детоводство. Ч. I-IV. Крагуевце, 1835.
- 15 Лилова, Д. Възрожденските значения на националното име. С., 2003, 91.
- 16 Пак там, 102.
- 17 В друг свой текст се спирам само върху образа на св. княз Борис Михаил и на хан Аспарух: Димитров, Вл. За промените в живота, текста и ... иконографията. – В: Разширяването на света. Изследвания в чест на професор Богдан Богданов (Съст. Василева В., Г. Гочев). С., 2015, 217-227.
- 18 Василиев, Ас. Български възрожденски майстори. С., 1965, 516-520; Бакалова, Е. Култ-текст-образ. Изображенията на св. Кирил и св. Методий в изкуството на православния свят. – Библиотека, 3, 2015, 60-95; Енциклопедия „Пирински край“ Т. 1, както и в различни електронни издания.
- 19 Наследството на зографите не е било във фокуса на интереса ми и списъкът, който давам не е пълен. Това са само познатите на мен паметници.
- 20 Василиев, Ас. Цит. съч., 517.
- 21 Василиев, Ас. Български възрожденски ..., 516-520.
- 22 Мястото на патронната икона е покрита със завеса; по устни сведения иконата е открадната.
- 23 Гергова, Ив. Зографът като писател и читател ..., 278.
- 24 Пак там, 277.
- 25 Богданов, Б. Промяната в живота и текста. Реторични есета. За трудностите на преобразуването. С., 1998, 5.

SUMMARIES

ОПАЗВАНЕТО НА САКРАЛНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО НА ЛЕВАНТА МЕЖДУ ТЕОЛОГИЯТА, СОЦИОЛОГИЯТА И НОВИТЕ ПРАВНИ ИНИЦИАТИВИ

Юри Стоянов

Специфичният характер и особености на сакралното културно наследство и неговите обекти неизбежно са били и остават предмет, както и на по-теоретични теологични и религиоведски подходи и дискурси, така и на по-смирени антропологически и социологически изследвания. „Приписването“ и манипулирането на религиозни измерения на серията от военно-политически конфликти след края на Студената война доведе и до целенасоченото унищожаване на емблематични паметници на сакралното културно наследство, най-често като последствие от политика на систематична атака срещу етно-конфесионална идентичност (или идентичности), исторически свързана/и с разрушените паметници.

Масовото и целенасочено унищожаване на обекти на културното наследство като цяло по време на военно-политическите конфликти на 90-те доведе и до приемането на Втория протокол към Хагската конвенция от 1954 г. за защита на културните ценности в случай на въоръжен конфликт през 1999 г. Приемането и продължаващото ратифициране на Втория протокол на съответните национални нива се превърна в процес, съпроводен и с инициране на редица национални, регионални и глобални проекти, експертни инициативи и форуми за търсене на нови подходи, методологии и правни инструменти за разрешаването на многобройните възникващи критични ситуации с опазването на културните паметници, не само при въоръжен конфликт, но и в контекста на неконтролиран масов туризъм и деструктивни псевдо-реставраторски практики. Някои от тези международни проекти и експертни инициативи са предимно в областта на защитата на сакралното културно наследство и настоящата статия предлага анализ на техния интердисциплинарен характер и стремеж към интегрирането на модели и методи от няколко дисциплини в работните им документи, декларации и резолюции и техните окончателни варианти.

ORIGINALS AND REFLECTIONS: MEDIEVAL, RENAISSANCE AND BAROQUE ARTWORKS USED AS DOCUMENTS IN RECONSTRUCTION OF ARCHITECTURAL SITES IN BULGARIA

Iva Dosseva

The article treats the incorrect in terms of methodology use of artworks as a 'credible source' for reconstructing architectural sites in ruins.

Medieval representations from Veliko Tynovo treated in scientific publications form the first group. Enough arguments have been adduced pertaining to their specificity of typologizing images following particular iconographic patterns. Hence the second group is accentuated, containing drawings and engravings by West-European artists of the sixteenth and the seventeenth centuries with regard to Philippopolis (Plovdiv), Kyustendil and Sozopol. Significant discrepancies are witnessed showing that these artworks wouldn't also evince strict topographic descriptions. Furthermore, western artists have inevitably reproduced any situation premising on their experience got from their own environments, perception, knowledge, etc., i.e. foreign cultural stereotypes underlie these works.

An artwork is in itself a reflection depending on historical, cultural, and individual factors. Using such a category of pictorial material in gathering information about the respective sites, might lead to replacing direct by indirect evidence and an ensuing series of interrelated assumptions. Against a backdrop of the recent massive construction and reconstruction works carried out on Bulgaria's heritage sites, individual instances are dealt with of ignoring the original artefacts, which results anew in creating fakes thus irreversibly damaging the authenticity of cultural values.

CHURCH OF ST JOHN ALITURGETOS, NESSEBAR: HISTORY OF ITS EARLY EXPLORATION

Stanislav Stanev

A project of the same title on the preservation and conservation of the medieval Church of St John Aliturgetos, Nessebar implemented currently by a team of the Bulgarian National Committee of the International Council on Monuments and Sites, briefly BNC of ICOMOS, underlies this article. The study, seeking to find, systematise and present the available mostly in the publications until the mid-twentieth century textual, graphical and photographic information, comprises above all the explorations of arch. Alexander Rashenov; Peter Mutafchiev; Max Zimmerman; G. Balš and Nicolae Ghika-Budești; of the unknown until the 1960s arch. Petr P. Pokryshkin; the Škorpil brothers, Karel and Hermenegild; Konstantin Jireček and Felix Kanitz.

Prior to Felix Kanitz's visit in 1872, the church was explored by the Frenchmen Xavier Hommaire de Hell and Jules Laurenes, who visited the town in 1846. Two drawings from nature by Laurenes were published in 1859, in an album of lithographs, put out as v. 2 of Hommaire de Hell's accounts of his

travels in Turkey and Persia. Alongside these two prints, reproduced in 1912 by Romanians Balš and Ghika-Budești, Laurenes also made a sketch (croquis) of the church plan with an explanatory text. Published in 1860 at the end of v. 4, the last one of the travel notes, these were placed next to the sketch and notes pertaining to another church in Messembria, that of Christ Pantocrator, incorrectly given as Saint-Michel archange. The fact that the plans and the notes happen to be the earliest records of these two churches, affords ground for reproducing them in this article.

NEW FINDINGS ABOUT THE BUILDING TECHNIQUES OF THE CHURCH OF ST JOHN ALITURGETOS, NESSEBAR

Elena Maldjieva, Ivan Halev

In the course of the restoration work launched in 2015 on the roofing, part of the authentic roof structure was discovered in the north-east corner of the building: a mound of earth thickly strewn with sherds of medieval pottery. Deep down in the mound, amphorae were unearthed, arranged upside down upon evening courses of brickwork. No such find is known to the authors on medieval sites within the contemporary Bulgarian lands. Descriptions of similar building techniques occur in publications on the Ochrid Church of St Sophia of the tenth or the eleventh century. Using pottery to reduce the weight of the structures has been described as a widely spread building method in Byzantium by its earliest explorers. Constructive use of amphorae occurs in Roman buildings between the fourth and the tenth centuries in ribbing small vaults and domes cast of slaked lime or plaster. Using pottery in construction of churches across Europe dates back to the tenth through the fourteenth century and beyond either as a method to improve the acoustics and/or reduce the weight of massive roof trusses. The find from Nessebar has an apparent structural function to take the weight off the mould, meant to shape the slopes of the pitched roof.

PRESERVATION OF THE ROMAN TOMB IN SILISTRA

Ivan Vanev

This study traces the history of the conservation of the Roman tomb in Silistra, unearthed in 1942. The earliest conservation works were led by experts from the National Museum, Sofia. A number of either unpublished or less known records attesting to the interventions and covering the trends in the preservation of the mural paintings at the tomb over the last seven decades are presented. The grave prob-

blems facing the protection of such monuments in this country are due to the flaws in the system of protection of Bulgaria's heritage sites for want of a sustainable strategy. In such a discouraging context, entrusting the management of the tomb to Silistra Municipality in 2011 could prove to be a step in the right direction. From that moment onwards, local authorities in their own right, enlisting professional organizations and experts to help, have been able to initiate and coordinate all forthcoming initiatives related to the protection of this exceptional monument.

**VISIBLE-INDUCED
LUMINESCENCE OF EGYPTIAN
BLUE: NOTES ON IMAGING
OF THE EFFECT ON WALL
PAINTINGS IN SITU AND IN
MUSEUMS**

Stefan Belishki

Egyptian blue is one of the oldest synthetic pigments. It has a particular property – when excited in the visible spectrum to emit strong infra red radiation. The effect is called visible-induced luminescence (VIL). The luminescence of the pigment is so strong, that allows imaging of very small, sometimes almost invisible quantities in the paint. This non-invasive method for identification of the pigment is used in investigation and conservation of cultural properties. The publications on the subject to date are focused mainly on objects in museum collections. The article explores some practical aspects of the imaging of the VIL on wall paintings, both in-situ and in collection or storage. Two case studies are presented: the wall paintings in the late antique tomb in the town of Silistra – examination *in situ*, and a wall painting fragment from

the so-called “Red Church” near the town of Perushtitsa – examination in conservation studio. Different equipment was used as alternative to the one in the publications to date. The results of the examination in the two case studies are compared. The use of different equipment and conditions of imaging are explained and evaluated. The results demonstrate that alternative equipment can be used successfully in VIL of Egyptian blue. The technique can facilitate the examination and documentation of the pigment in conservation of wall paintings and archaeological objects. The method is used for the first time in Bulgaria.

**FROM NATIONAL HEROES TO
SAINTS OR OF THE PAINTINGS
IN THE DRAGODAN VILLAGE
CHURCH**

Vladimir Dimitrov

This article adds yet another monument to the hitherto known churches painted in 1885 by Michalko Golev and Dimitir Sirleshtov from Bansko, i.e. the Church of SS Cyril and Methodius in the village of Dragodan. The article provides a comprehensive description of the mural paintings and the icons at the church. Close attention is devoted to such historic figures as St Prince Boris-Michael and mostly, to Khan Asparukh, the founder of the State of Bulgaria, whose representation is set on a panel below the icons on the iconostasis. The historical sources of the Period of the National Revival used by the painters are overviewed. The modifications in the texts as well as their bearing on the changes in the iconographical programme of the monuments of the Late National Revival Period are traced, which have led to the canonization of such national heroes as

Bulgaria's first sovereign, Asparukh Khan of Bulgaria.

**PRESERVATION OF FUNDS,
CONTAINING WRITTEN
CULTURAL HERITAGE**

Ivayla Bogdanova

Written cultural heritage is being preserved mainly in the funds of libraries and museums. Depending to the scientific or cultural area of interest, archival and literary movable cultural properties are being attributed to it. These are manuscripts, incunabula, rare and valuable books, archival documents, periodical editions in the periods 1844-1878 and 1878-1944, rare and valuable editions in different languages dating from 100 years ago, photographs, postal cards, graphics, prints, lithographs, printed maps, posters, watercolor and pastel painting. Deterioration of these monuments is due to the processes of natural aging and physico-chemical destruction of the paper on which they are written, printed or painted, but also due to the way of preservation and usage.

In order to protect and preserve the written cultural heritage it is necessary to constantly conduct comprehensive set of activities, including periodic inspection in order to establish the status of the monument or collection; carrying out conservation and restoration processes; creating optimal conditions for preservation and conducting processes of reformatting of the information to another medium in accordance to the requirements imposed by laws, regulations, standards. In reality, however, researches has shown that in general the majority of requirements are not being followed or are unknown to those who are in direct contact with the monuments of the written cultural heritage while performing their specific activities.

АВТОРИТЕ В БРОЯ:

проф.-старши изследовател Юрий Стоянов, Институт за източни и африканистични изследвания, Лондонски университет; Институт за археологически изследвания „У. Ф. Олбрайт“, Иерусалим, ys3@soas.ac.uk
Yuri Stoyanov, Senior Professorial Fellow, School of Oriental and African Studies, University of London; Albright Institute of Archaeological Research, Jerusalem

доц. д-р Ива Досева, изкуствовед, Институт за изследване на изкуствата – БАН, iva_dosseva@abv.bg
Assoc. Prof. Iva Dosseva, PhD, art historian, Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences

гл. ас. д-р Станислав Станев, изкуствовед, Институт за изследване на изкуствата – БАН, stanislav_stanev@hotmail.com
Asst. Prof. Stanislav Stanev, PhD, art historian, Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences

доц. д-р арх. Елена Малджиева, архитект, Университет за архитектура, строителство и геодезия, maldjieva@abv.bg
Assoc. Prof. Arch. Elena Maldjieva, PhD, architect, University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Sofia

арх. Иван Халев, архитект, ivanhalev@abv.bg
Arch. Ivan Halev, architect

доц. д-р Иван Ванев, реставратор, Институт за изследване на изкуствата – БАН, ivangel@abv.bg
Assoc. Prof. Ivan Vanev, PhD, restorer, Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences

доц. д-р Стефан Белишки, реставратор, Национална художествена академия, София, stefan_belishki@yahoo.com
Assoc. Prof. Stefan Belishki, PhD, restorer, National Academy of Art, Sofia

гл. ас. д-р Владимир Димитров, изкуствовед, Нов български университет, vdimitrov@nbu.bg
Asst. Prof. Vladimir Dimitrov, PhD, art historian, New Bulgarian University

ас. д-р Ивайла Богданова, реставратор, Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, i.bogdanova@nationallibrary.bg
Asst. Prof. Ivayla Bogdanova, PhD, restorer, SS Cyril and Methodius National Library, Sofia

Нона Петкова, изкуствовед, Национална библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, nona_petkova@abv.bg
Nona Petkova, art historian, SS Cyril and Methodius National Library, Sofia

чл.-кор. проф. д.изк. Елка Бакалова, изкуствовед, elka.bakalova@gmail.com
Corr. Mem. Prof. Elka Bakalova, DSc, art historian

